

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

КОТЕНКО Тетяна Вікторівна - кандидат юридичних наук, асистент кафедри теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Анализируются политико-правовые и социально-экономические причины зарождения и становления местного самоуправления. Особое внимание уделено разнообразным формам осуществления местного самоуправления.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, зародження, становлення та форми здійснення місцевого самоврядування.*

Місцеве самоврядування в Україні має давні традиції, тому для кращого розуміння політико-правової природи місцевого самоврядування та сучасних проблем локальної демократії необхідно проаналізувати еволюцію його інститутів в Україні. Адже маючи перед собою моделі організації влади, які впроваджувалися протягом історії української держави, дослідивши злети та кризи державності, розглянувши характер стосунків місцевого самоврядування з іншими суб'єктами та інститутами політичної організації суспільства, усвідомлюючи причини трансформації цих взаємовідносин, можна зрозуміти причини та наслідки різновекторного політико-правового ставлення держави до місцевого самоврядування [1, с. 156].

У юридичній літературі проблематика історії зародження та розвитку місцевого самоврядування на теренах сучасної України досить детально досліджено вченими як у сфері історії держави і права України, теорії держави і права, так і вченими в сфері конституційного права. Це зумовлено тим,

що самоврядування має відповідну еволюцію свого розвитку, що на сьогодні пояснює зміст відповідних традицій місцевого самоврядування в сучасній Україні. На це звертають увагу вчені, зазначаючи, що «інститут місцевого самоврядування в сучасній юридичній науці може досліджуватись принаймні у двох аспектах:

а) з позицій науки конституційного права;

б) з позицій теорії держави і права» [2, с. 18].

Указаний міждисциплінарний характер місцевого самоврядування як об'єкта наукового дослідження зумовлює і досить «розпорошений» характер наукових знань, що отримані в результаті проведених досліджень як істориками і теоретиками права, так і вченими – конституціоналістами.

Зародження та розвиток місцевого самоврядування вчені пов'язують з періодом родоплемінного самоврядування [3, с. 37], оскільки самоврядування має природний соціальний характер, воно пов'язане з потребами людей в управлінні та забезпеченні вирішення питань співжиття.

У науковій літературі вже ставили питання щодо еволюції розвитку як місцевого самоврядування, так і функцій місцевого самоврядування. У цьому аспекті на підставі аналізу особливостей історії розвитку місцевого самоврядування зроблено висновки щодо можливості періодизації самоврядування відповідно до потреб розвитку

суспільства. Зокрема, до таких періодів належать:

1) перший етап – самоорганізація з властивими їй протофункціями. Під протофункцією розуміють будь-яку соціально значущу дію, будь-яку діяльність соціальної системи, що самоорганізовується. Наповнена хаосом система, що самоорганізовується, породжує соціальні протофункції, упорядковуючи, які її врівноважують;

2) другий етап – самоуправління. На певному етапі розвитку та збільшення соціального капіталу (соціальні зв'язки) в системі, що самоорганізовується, зароджується самоусвідомлення. Система самоусвідомлюється як така, що виробляє власні цілі й організовує діяльність. Об'єктом управління є вся система. Роль центру виконує сама система. На цьому етапі через самоусвідомлення виробляється розуміння блага системи. Центр (тобто сама система) визначає функції, які реалізуються свідомо з використанням ресурсів системи. Насправді це просто посилення певних функцій через перерозподіл ресурсів. Система, яка становить цілі, відповідно перерозподіляє наявні ресурси, пригнічуючи або стимулюючи розвиток окремих функцій;

3) третій – самоврядування. На цьому етапі діють усі механізми, які були характерні для систем, що самоорганізуються. Але тепер центр системи локалізується [4, с. 502-503].

Історичний рух місцевого самоврядування — це тривалий, розтягнутий у часі та просторі процес, який складається із сукупності історичних етапів, що змінюють один одного. Хронологічні рамки цих етапів значною мірою мають умовний характер. Між тим критеріями поділу на етапи слугували різкі, переломні моменти в розвитку інститутів публічної влади, які були викликані сукупністю загальнодержавних та регіональних, внутрішніх та зовнішніх, політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших тенденцій і процесів, які зумовили можливість виникнення, визнання та розвитку місцевого самоврядування в Україні. Глибина, розмах та частота перетворень у місцевому самоврядуванні загалом синхронні процесам

зростання та кризи державності, змінам у системі публічної влади та соціально-економічній сфері країни [1, с. 157]. У кожній країні ці закони формуються та діють по-своєму. По-своєму конструюється система місцевого самоврядування. Особливості політичного, економічного або соціального розвитку країни, її демократичні традиції, форма правління та державний устрій визначають розмаїття форм здійснення місцевого самоврядування. Має свою специфіку також й історія місцевого самоврядування в Україні [1, с. 157].

Аналізуючи історію зародження та становлення самоврядування як такого, учені зробили висновок, що виникнення самоврядування пов'язане з рядом чинників, які мають соціальний характер, що виявляється у необхідності розподілу виробництва й суспільного керівництва вже на етапі племінного самоврядування. Це веде до появи принаймні трьох рівнів прийняття рішень: загальних зборів (або сходів); ради старійшин; діяльності вождів, вожаків, організаторів воєнних походів [5, с. 43-44].

Проте слід відзначити, що, маючи загальні соціальні причини виникнення та розвитку місцевого самоврядування, які притаманні суспільству в цілому, місцеве самоврядування в кожній окремій державі має власні історичні особливості (причини) свого зародження та виникнення. Окремі вчені так і зазначають, що зародження та розвиток місцевого самоврядування є загальносвітовим процесом, який притаманний суспільству в цілому [6, с.49]. На нашу думку, природа місцевого самоврядування визначається загальними закономірностями розвитку суспільства, однак кожне історично сформоване суспільство має власні особливості свого розвитку, що зумовлює індивідуальні традиції розвитку самоврядування, у тому числі і в контексті його функціонального призначення. Тому слід звернути увагу на особливості зародження та розвитку місцевого самоврядування на території сучасної України.

У юридичній літературі відсутня однастайність у поглядах учених щодо часу зародження самоврядування на території сучасної України. Зокрема, висловлюють

думки про те, що зародження та становлення місцевого самоврядування пов'язане з:

- особливостями розвитку звичаєвого права та розвитком вузько корпоративних інтересів [7, с. 70];

- особливою формою публічної влади і соціального феномену, що зароджується з часів родоплемінної та військової демократії, і утверджується за часів Київської Русі [8, с. 52];

- появою в середні віки перших спроб самоврядування в містах, що були наділені магдебурзьким правом [9, с. 114];

- додержавним етапом формування політичної організації українського суспільства. У цей період відносини у сфері місцевого самоврядування розвивалися на основі звичаєвого права. На рівні міст та регіону елементи народовладдя та місцевого самоврядування мали свій вияв у вічах. Для вічової організації влади був характерним відносно чіткий розподіл повноважень між князем та вільним населенням регіону. Так, віча відали питаннями війни та миру, закликали або виганяли своїх політичних лідерів, брали участь у формуванні адміністративних та судових органів тощо. Траплялися випадки, коли віче здійснювало функції правосуддя. Але воно розглядало тільки судові справи політичного значення [1, с. 160] тощо.

Також зародження та розвиток місцевого самоврядування вчені пов'язують із зародженням та розвитком особливих форм місцевого самоврядування слов'ян, у центрі яких перебували рід та громада. Цей період тривав до середини XIV століття й охоплював також зародження і формування держави на українських землях. Самоврядні сільські й міські общини справді були центрами громадського самоврядування ще з часів Київської Русі. Вони захищали і представляли інтереси своїх мешканців у відносинах з тодішньою державною (князівською) владою чи феодалами та іншими общинами. З літописів тих часів дізнаємось, що в давньоруських містах виборні тисяцькі і соцькі з числа бояр керували повсякденним життям общин [10, с. 5].

На цей час інституціями самоврядування виступали міські громади, які користува-

лися значною адміністративною, господарською і судовою автономією. Найважливіші питання міського життя вирішувалися на міських вічах, а для розгляду поточних справ із числа вільних городян обирався війт та інші посадові особи міського самоврядування. Міська громада самостійно встановлювала правила господарювання, міські податки, платежі та інші повинності. Суб'єктом сільського самоврядування виступала сільська громада — вервь, яка об'єднувала жителів кількох сусідніх сіл, мала землю в корпоративній власності, представляла своїх членів у відносинах з іншими громадами, феодалами, державою [1, с. 160].

Ключову роль у розвитку місцевого самоврядування відігравали міста. Специфікою виникнення й функціонування міст у східних слов'ян було те, що стародавнє місто (город) ніколи не розглядалося як щось абсолютно відрубне й відділене від сільської округи. Місто було завжди центром, навколо якого гуртувалися містечка-супутники та села. Ця специфічна округа мала в давньоруській традиції назву “в'рзь” [11, с. 110].

Міста впродовж століть залишалися центрами збору віча представників усієї округи, а відтак невдовзі почали перетворюватися на центри князівської влади та політичні, правові й господарські центри окремих земель.

З утвердженням князівської влади традиція міського віча та усупільнення міських земель зберігається. Історики припускають, що саме завдяки порозумінню із київським вічем у місті з середини IX століття починає правити князь Аскольд. Відомо, що у 80-х рр. X століття великий князь київський Володимир Святославич регулярно скликав своїх бояр і “старців градських” для обговорення головних державних проблем. Власне, ті “старці” були верхівкою міської общини, яка зберегла риси громади додержавних часів [12, с. 84]. Упродовж XI століття “старці градські” перетворюються на соцьких, які очолювали дрібніші общини, з яких складалася громада Києва та київської землі. Уже на середину XI століття київською громадою ке-

рувала рада (віче), до складу якої входили соцькі, старійшини та заможні люди. Очоловав раду тисяцький, який одночасно, на випадок війни, був командувачем міського ополчення [12, с. 84].

У 1037 році, за правління Ярослава Мудрого, Києву було надано так звану “міську Правду” – кодифіковане міське руське право (елемент “Правди” Ярослава), покладене в основу судочинства, громадського та економічного життя міста [12, с. 86].

Однак громада Києва поряд із “міською Правдою” домагалася укладення з кожним новим князем окремого договору, який у літописах називається “рядом”. Дослідники відзначають, що саме існування “ряду” є беззаперечним доказом визнання князем за вільним містом Києвом права самоврядування. Князь не повинен був правити містом через своїх служебників, не міг позбавляти посад виборних керівників міського самоврядування: посадників, тисяцького, соцьких, старійшин, не міг відібрати міську власність на землі, доходи від ремесел, промислів і торгів, не мав права скасовувати виборність суддів. Князю заборонялося брати з міщан податки, вищі від встановлених у договорі. Нарешті, князь зобов’язувався стежити за міськими укріпленнями і здійснювати загальну оборону міста в часи небезпеки, надавати киянам для захисту власну залогу (не замикаючись лише у “верхньому місті-замку”) [12, с. 86].

Із 60-х рр. XI століття віча активно втручались в політичне життя, усуваючи князів і запрошуючи на їхнє місце інших претендентів. Тоді ж міська демократія стала більш обмеженою. На вічі всім керували винятково “лучші мужі”, тобто представники торгово-ремісничої верхівки Києва, а також бояри і княжі дружинники, що постійно мешкали в місті. Хоча формально у міських зборах брали участь усі вільні чоловіки, громадяни Києва, реально справа зводилася до зібрання вічової ради і представників панівної верхівки.

Із 40-х рр. XII століття роль міського віча настільки посилилася, що в момент міжусобної боротьби за Київ жоден князь не мав права зайняти великокняжий престол без згоди київської громади. Якщо ж

князь порушував умови “ряду”, то кияни мали право вигнати його у “законному порядку” [12, с. 85].

Із часом, коли посилювався вплив на Київську Русь золотоординського панування, самоврядні засади управління перебували в занепаді. Це зумовлено тим, що влада належала намісникам, які були призначені завоєвниками. Окремо слід звернути увагу на функціонування самоврядних інституцій у період литовського панування на території сучасної України. Незважаючи на існування легендарного переказу про появу литовців у Києві ще в 1320 році (М. Максимович, спираючись на літописну легенду, стверджував: “У 1320 році воїнство Гедиміна оволоділо Києвом і приєднало його до свого Великого Князівства Литовського” [13, с. 66]), досі не було виявлено жодних історичних джерел, які б підтверджували цю романтичну версію. Дослідники вказують на те, що в 1331 році в Києві перебував ханський баскак, а на початку 1340-х рр. золотоординські чиновники здійснили детальний податковий перепис населення [14, с. 123]. М. Грушевський зробив припущення, що протягом 1320-х – 1330-х років, Гедимінові вдалося прилучити до своєї держави низку волостей Київської землі, зокрема Овруцьку та Житомирську, що фактично на деякий час ділило стародавнє Київське князівство між двома державами [15, с. 19], а отже, змушувало тодішнього київського князя Федора, який “де юре” був монгольським васалом, “де факто” перебувати в подвійному васалітеті від володарів Литви й Орди [15, с. 73].

Підпорядкування Києва і його найближчих околиць литовцям, очевидно, відбулося за правління Ольгерда Гедиміновича (1345-1377 рр.). Сучасна вітчизняна дослідниця Н. Яковенко пише: “Реальні сліди просування литовців на Подніпров’я сягають другої половини 1340-х рр., коли Гедиміновому сину Ольгерду, тодішньому великому князеві литовському, був підпорядкований, серед іншого, Любеч із волостю” [16, с. 139].

Щоб зрозуміти становище Києва та Київщини в цей період, необхідно усвідомлювати, що до кінця XIV століття Велике

Князівство Литовське було навдивовижу аморфним конгломератом різнорідних регіонів із надзвичайно різними статусом та правами. У Києві закріпився один із синів Ольгерда Гедиміновича – Володимир Ольгердович (1362-1394 рр. правління). Згідно зі слушною характеристикою Н. Яковенко, удільні князівства “... були своєрідними “державами в державі”. Гедимінович нащадків зобов’язувала “покоря”, тобто визнання зверхності великого князя литовського, а в решті питань вони розпоряджалися “з повним правом і панством”. Охрещених за православним обрядом, поодружуваних із руськими князнями, привчених до традицій місцевого побуту Гедиміновичів не сприймали як завойовників, навпаки – вони перебували у доброму порозумінні з руською знаттю, що вважала їх “своїми” князями й цілком підтримувала їхню незалежну щодо Віляна позицію” [16, с. 139].

Після входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського елементи місцевого самоврядування, особливо в містах та містечках, отримали подальший розвиток у формі війтівства. У цей час виникає досить складна система взаємовідносин між центральною владою, власниками міст та міськими громадами, яка була обумовлена статусом конкретного міста [1, с. 161]. Особливостями здійснення влади в цей період було те, що удільний київський князь призначав своїх намісників (державців або старост) до відповідних замків. Намісник (державець або староста) керував не тільки самим замком, але й великим навколишнім територіальним округом, який називався “повітом” [17, с. 558]. Удільний князь здійснював керівництво всіма своїми землями через призначення намісників, які були зобов’язані перебувати за викликом князя на війну з військовими контингентами своїх повітів. Також князь мав виключне право верховного суду (як вищої апеляційної інстанції) та право роздавати землі за несення військової служби [17, с. 558].

З моменту перетворення удільного Київського князівства на намісництво (воєводство), адміністративна єдність київської

землі починає руйнуватися. Воєвода втрачає право призначати замкових старост. Натомість цим правом користується винятково великий князь литовський, який призначає й усуває старост, судить їх, “жалує” землями тощо. Така система фактично перетворила київського воєводу на рядового старосту лише з іншим титулом і більшою площею керованих територій [17, с. 558].

Наступним етапом розвитку самоврядування на території сучасної України стало поширення магдебурзького права в XV ст., що надавалося окремим територіальним одиницям з метою сприяння їх самоврядному розвитку, насамперед, у сферах економіки та обороноздатності. Цьому передували ряд факторів розвитку суспільного життя. Спробуємо їх згрупувати в межах наступних положень:

- надзвичайно складне міжнародне становище, в якому опинилася литовська держава;

- постійне зростання кількості “служилих людей”, у результаті чого на території Великого князівства Литовського виробилася специфічна система феодальних відносин, яка зруйнувала стару схему міського життя, розірвала єдність “города” і землеробської округи;

- неефективність воєводської влади у справі відбудови київських укріплень і організації належної оборони перед постійними татарськими набігами зробила необхідним поступове повернення литовськими володарями Києву його міських прав.

Таким чином, сукупність викладених вище державно-правових та соціально-економічних змін, які відбувалися на території Наддніпрянщини в епоху литовського правління, призвели на зламі XV – XVI століть до необхідності запровадити в Києві самоуправління, базоване на засадах нового для міста магдебурзького (німецького) права.

Вважається, що період від середини XIV ст. до першої половини XVII ст. пов’язаний із поширенням західноєвропейських форм організації самоврядування. При цьому процес «європеїзації» самоврядування відбувався більш інтенсивно на землях нинішньої Західної України,

включаючи Закарпаття. Класичним актом часткової децентралізації суверенної влади середньовічної держави та її правителя (короля) на рівень міста і його громади була Магдебурзька грамота, що передбачала ряд пільг (по сплаті податків) і компетенцій для самостійного вирішення міською владою питань місцевого значення [10, с. 5]. Цей період можна охарактеризувати як ключовий в історії розвитку самоврядування, коли в основу надання магдебурзького права було закладено ідею можливості застосовувати самоврядування до вирішення питань місцевого значення та сприяння розвитку відповідної громади міста.

Окремо треба звернути увагу на розвиток самоврядних інституцій у період Гетьманщини. За словами вчених, із формуванням у XV ст. на українських землях нової соціальної групи населення – козацтва, утворюється і нова організаційна спільність жителів козацького поселення – громада. Кожен, хто опинявся на козацьких землях, вважався вільним від кріпацтва, отримував нарівні з іншими права на землю та на участь у самоврядуванні [10, с. 5]. Таким чином, формування козацтва в своїй основі відображало прагнення до самоуправління.

Значення магдебурзького права, безумовно, сприяло насамперед соціальному і економічному розвитку міст, які були наділені цим статусом. Проте вчені окремо зазначають, що цей період:

- по-перше, став основною причиною політичного занепаду міст [18, с. 42-51];
- по-друге, магдебурзьке право залишило помітний слід у суспільному та політичному житті, оскільки сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан, утвердженню певних демократичних традицій та трансформації на їхніх принципах політичної системи, формуванню правової культури, зрештою, було одним із найважливіших чинників інтеграції українського суспільства в європейську цивілізацію [1, с. 162].

Подальше становлення самоврядування на території сучасної України зумовлюється посиленням політичного впливу Російської Імперії на зазначену територію.

Місцева влада на Правобережній Україні мала переважно державницький характер, адже відповідну територію очолював губернатор, який забезпечував реалізацію функцій держави. Самоврядування у своєму функціональному призначенні перебувало в занепаді. На підставі аналізу особливостей владарювання на території України в XV-XVIII ст., учені приходять до висновку, що лише за часів Катерини II, незважаючи на ліквідацію в 1764 р. гетьманства, у 1765 р. полкового устрою на Слобідській Україні, а в 1783 р. і на Лівобережній Україні, місце самоврядування стало виступати як більш-менш конкретне, реальне утворення, яке мало свій зміст та форми, кількісні та якісні характеристики. Почала складатися особлива форма суспільної матеріально-предметної діяльності, що була пов'язана з функціонуванням територіальних громад [19, с. 39].

Проте треба відзначити, що самоврядування як таке на той час мало обмежений характер функціонування, що було зумовлено традиціями централізації державної влади в Російській Імперії, що, як відзначають учені, не було сумісним із принципами народності та самоврядування. Ідеї муніципальної влади як одного із видів публічної влади фактично заперечувалися. Зберігалися лише окремі її елементи, які перетворилися в органи громадського станового самоврядування: губернські та волосні дворянські збори; збори міських товариств, які склалися переважно з представників міщанства та купецтва; сільські збори, які були формою селянського громадського самоврядування [20, с. 33].

Таким чином, можна відзначити, що проведення системи реформ (земельної, військової, адміністративної) у кінці XIX–на початку XX ст. заклало основу для подальшого розвитку подвійного управління на місцях як з боку органів державної влади, так і зі боку інституцій самоврядування.

Розглядаючи особливості розвитку місцевого самоврядування на території сучасної України у XX ст., учені розглядають цей період як окремий історичний етап розвитку місцевого самоврядування [10, с. 5].

Характерними особливостями розвитку та функціонування місцевого самоврядування в цей період були такі:

- протягом ХХ століття було зроблено ряд спроб реформувати місцеве самоврядування. Ці спроби були пов'язані із досить активною боротьбою за владу на поч. ХХ ст., а також із необхідністю розмежування та співвіднесення влади державної та влади самоврядної в межах певної адміністративно-територіальної одиниці;

- після краху Російської імперії, незважаючи на політичні труднощі, в універсалах Центральної Ради та в проєкті Конституції Народної Республіки (УНР) велика увага приділялася діяльності місцевих органів влади. Зокрема, у проєкті Конституції УНР систему місцевого самоврядування становили землі, волості і громади, діяльності яких надавалися конституційно-правові гарантії [10, с. 5]. Проте реалізація цих планів не відбулася через припинення існування УНР;

- у радянський період існувала жорстка централізація державної влади й управління. Юридично і практично були закріплені принципи повного домінування держави в місцевих органах влади. При цьому декларативно і фальшиво «буржуазному» самоврядуванню протиставлялись «ради народних депутатів», «народний суверенітет», «влада народу». Під радянськими вертикальними інституціями рад народних депутатів та їхніх виконкомів крились не лише тоталітаризм радянської державної машини, але й повне ідеологічне закріплення та реальна влада комуністичної партії [10, с. 5].

Підсумовуючи, можна зазначити, що характерними особливостями зародження та розвитку місцевого самоврядування є сукупність факторів, що відображають специфіку розвитку суспільства, рівень освіченості та культури населення, потреби у впорядкуванні життєдіяльності людей. Указані особливості можна узагальнити в таких положеннях:

1) поява самоврядування зумовлена особливостями потреб суспільства у впорядкуванні суспільних відносин на основі узгодження інтересів людей і їхніх

об'єднань у відповідних сферах життєдіяльності суспільства;

2) зародження та розвиток самоврядування зумовлені також особливостями розвитку психіки людини щодо необхідності владарювання та підпорядкування владарюючим суб'єктам;

3) виникнення самоврядування пов'язане також із наявністю питань колективного (громадського) значення та з динамікою їх розвитку, що потребують колективного підходу до їх вирішення;

4) зародження та розвиток самоврядування визначені потребами реалізації та захисту інтересів відповідної громади;

5) розвиток самоврядування визначений історичними особливостями розвитку суспільних відносин.

Таким чином, виникнення й розвиток місцевого самоврядування в Україні зумовлено функціональними потребами розвитку суспільства та відображає зміст і характер потреб суспільства у функціонуванні місцевого самоврядування. Однак слід відзначити ряд особливостей, що зумовлюють досить хаотичний розвиток місцевого самоврядування в Україні в сучасний період:

- пасивність населення щодо участі в організації діяльності та функціонування органів місцевого самоврядування, що зумовлено нестабільністю влади в історичному контексті;

- відсутність стабільних та довготривалих традицій функціонування місцевого самоврядування на територіях сучасної України;

- відмінний характер становлення та розвитку самоврядних основ управління на місцях на територіях сучасної Західної та Східної України.

Література

1. Батанов О. В. Муніципальне право України: [Підручник] / [Відп. ред. М. О. Баймуратов]. – Х.: Одиссей, 2008. – 528 с.

2. Сенчук В. Місцеве самоврядування і демократична держава: діалектика взаємозв'язку і взаємної детермінації / В. Сенчук // Юридична Україна. – 2009. – № 6. – С. 17 – 23.

АНОТАЦІЯ

Аналізуються політико-правові та соціально-економічні передумови зародження та становлення місцевого самоврядування. Особлива увага приділена розмаїттю форм здійснення місцевого самоврядування.

SUMMARY

In the article author analyzes the political, legal and socio-economic background of the appearance and formation of local self-governments. Particular attention is paid to the diversity of forms of the implementation of local self-government.

3. Бондарь Н. С. Самоуправленческие муниципальные отношения – предмет муниципального права / Н. С. Бондарь, М. А. Чернышев // [В кн.]: Муниципальное право и практика его реализации в городском самоуправлении. – Ростов-н/Д.: Изд. Ростовского университета, 1996. – С. 21 – 44.

4. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: Кол. монографія / В. О. Антонечка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова [та ін.]. [За ред. В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова]. – К.: Атака, 2007. – 864 с.

5. Чапала Г. В. Місцеве самоврядування в системі публічної влади: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Г. В. Чапала. – Х., 2004. – 214 с.

6. Еремян В. В. Муниципальная история России (от Киевской Руси до начала XX века) / В. В. Еремян. – М.: Академический Проект, 2003. – 528 с.

7. Корнієнко М. І. Державна влада і місцеве самоврядування: актуальні питання теорії і практики / М. І. Корнієнко // Українське право. – 1995. – №1. – С. 70.

8. Дибиров А.-Н. З. О природе политической власти / А.-Н. З. Дибиров, Л. М. Пронский // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 2002. – № 2. – С. 48 – 60.

9. Ткачук П. А. Місцеве самоврядування в Україні: довга дорога до демократії // Становлення владних структур в Україні (1991 – 1996) / Ред. кол. О. Гарань, В. Кулих, О. Майборода. – К., 1997. – 222 с.

10. Лукша О. В., Федів І. О. Місцеве са-

моврядування в Україні. Посібник-порадник для депутатів місцевих рад. – К., 2010. – 117 с.

11. Владімірський-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві. – Львів, 1903.

12. Котляр М. Давньоруські традиції Київського самоврядування // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. [м. Київ, 26-27 листопада 1999 року]. – К., 2000. – С. 84 – 86.

13. Максимович М. Очерк Києва. – К., 1887. – 112 с.

14. Русина О. Україна під татарами та Литвою. – К.: Альтернативи, 1999. – 318 с.

15. Грушевський М. Історія України-Руси: [В 11 т.] – Т. IV. – С. 19.

16. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – [Вид. 3-є.]. – К.: Критика, 2006. – 583 с.

17. Дворниченко А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI века): Очерки истории общины, сословий, государственности. – СПб., 1993. – 207 с.

18. Резніков А. В. До історії розвитку системи магдебурзького права в Україні / А. В. Резніков // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2000. – Вип. 1. – С. 42 – 51.

19. Анимица Е. Г. Основы местного самоуправления / Е. Г. Анимица, А. Т. Тертышный. – М.: Инфра-М, 2000. – 208 с.

20. Лимонов А. М. Местное самоуправление в Российской Федерации: Учебное пособие – М.: Издательство: Книжный мир, 2002. – 220 с.